

ברית המועצות והצלת היהודים — בעיות ועובדות

דב לוין

העובדה שחלק ניכר מן האוכלוסיה היהודית שנפגעה בשואה התגורר לאורך איזור הספר המערבי של ברה"מ, או אף בתוכו, וכן עובדת המעורבות הפוליטית והצבאית של ברה"מ בזירה גיאוגראפית רחבה גם בהיותה מדינה נייטראלית כביכול עד יוני 1941, ולא כל שכן כגורם שרוי במלחמה לאחר מכן, הפכו מעצמה זו למוקד מרכזי בתחום הצלת יהודים בכל תקופת מלחמת העולם השנייה.

הנושא הזה בא לביטוי בצורה בולטת בהיסטוריוגרפיה היהודית, הן זאת העוסקת בתקופת השואה והן של הסובייטולוגיה בכלל, והוא נתון במחלוקת חריפה מאז עצם ימי מלחמת העולם השנייה, וגולש לא פעם לפסים פוליטיים ואידיאולוגיים. הוויכוח מתרכז בעיקר בעניין המהותי של הצלת יהודים על-ידי ברה"מ ובתוכה, לאמור:

1. האם אמנם היתה מדיניות מכוונת מצד ממשלת ברה"מ, או גורמים סובייטיים אחרים, לגבי הצלת יהודים נוכח הסכנה הנאצית, ואם כן, במה התבטאה מדיניות זאת בפועל?

2. כמה יהודים ניצלו בסך הכל על-ידי ברה"מ ובתוך ברה"מ, בין שהיתה קיימת מדיניות כזו ובין לאו?

בעצם ימי המלחמה נתפרסמו תשובות חלקיות ולפעמים סתומות בנוגע לשאלה הראשונה. כך למשל, בחוברת שנועדה ליהדות העולם מ-1941, מעלה על גס הסופר היהודי-סובייטי, דוד ברגלסון, את הצבא האדום ה"מפנה בשורה ראשונה את החלשים ביותר מתוך האוכלוסיה המקומית, וביניהם גם את החלשים ביותר מבין האוכלוסיה היהודית, כדי שלא יפלו לידיהם של הגולגים והטבחים הפאשיסטיים"¹. הודעות מסוג זה וכן מוחשיות ומפורטות יותר הופצו ממקורות הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי בכל תקופת קיומו. בחלקו שימשו חומר בסיסי לעיתונאים ולסופרים יהודים מכל העולם שנוקקו לנושא זה, כמו למשל שלמה יצחקי שפירסם ב-1943 ב"קונגרס ויקלי" (Congress Weekly) ש"לא פחות מ-70% מן היהודים ניצלו מציפורני הנאצים על-ידי המעצמה הסובייטית; בעשרות כרכים וערים ובמיוחד באוקראינה ובבסאראביה היהודים היו הראשונים לפינוי"². גם לאחר המלחמה

ציינו חוקרים אחדים במערב, וביניהם אויגן קולישר, את ההעדפה שנתנו השלטונות הסובייטיים לפינוי המוני העם היהודי בעת הפלישה הנאצית.³

גירסה מרחיקת לכת ביותר על מדיניות ההעדפה פורסמה באותה שנה על-ידי משה קאגאנוביץ' בספר שיצא ברומא ב-1948, והאומרת: "כבר בסוף 1941 פורסם אוקאז [צו] שנחתם על-ידי קאלינין [יו"ר הסובייט העליון] וגורקין [מזכיר הסובייט העליון], ובו נאמר: "מחמת העובדה שהאויב מתיחס בצורה חייתית בארבעאריה ומשמיד באופן טוטאלי את האזרחים הסובייטיים בני הלאום היהודי, מצווה בזה לפנותם בשורה ראשונה לאזורים מרוחקים של ברה"מ. כל אמצעי התחבורה והרכבת חייבים להעמיד לביצוע מטרה זו".⁴ ראוי לציין שקאגאנוביץ' נסוג קמעה מגירסה זו במהדורות הבאות של ספרו (1954, 1955), בציינו: א. "לא נמצא המסמך שיאשר את הידיעות" (על האוקאז). ב. "הנכון הוא שבלי להעדיף את האוכלוסיה היהודית, ציוותה הממשלה הסובייטית לפנות את האוכלוסיה האזרחית כולה, יחד עם המפעלים, כדי להשאיר בידי הגרמנים 'אדמה הרוכה'".⁵

מפליא הדבר, שגם כ-10 שנים לאחר מכן (ב-1965), בחוברת תעמולה סובייטית "ג'ואיש אין או.ס.ר." מטעם סוכנות "נובוסטי", מובאת אותה גירסה ראשונה משנת 1948, כאסמכתא מסייעת, למרות העובדה שקאגאנוביץ' עצמו נסוג ממנה. מחוסר ביסוס לגירסה זו, ומהעובדה שפירסום סובייטי זה הוא בין הבודדים שנגעו כלל בנושא זה בתקופה שלאחר המלחמה, משתמעת המסקנה שאכן להיסטוריו-גראפיה הסובייטית אין מה להוסיף בנידון, ושקרוב לוודאי לא היתה ההעדפה רשמית של פינוי היהודים ולא כל שכן לא היה קיים צו מיוחד כזה.⁷

להפרכה קיצונית ומרחיקת לכת הגיע הסובייטולוג סלומון שווארץ בספרו על יהודי ברה"מ משנת 1951. לדבריו פונו היהודים "אן בלוק" רק במסגרת הקולכוזים היהודיים בקרים.⁸ גם ההיסטוריון סאלו בארון, וכמו-כן שלום גולדלמן ואחרים שוללים במידה זו או אחרת קיום ההעדפה כלשהי מצד ממשלת ברה"מ בעניין פינוי היהודים.⁹ יתר-על-כן, מובאות גם טענות מסויימות על הפרעות ישירות בהצלת יהודים בגבול הסובייטי, וכן גם טוענים שמסיבות פוליטיות הועלמו מיהודי ברה"מ עד 1941 ידיעות על האופי האנטישמי של המשטר הנאצי והסכנה המאיימת מצדו לבני העם היהודי, דבר שצמצם את המוטיבציה לבריחה בקרב היהודים.

לא פחות בעייתית ושנויה במחלוקת היא השאלה השנייה: כמה ניצלו?

למרבה הצער נתברר כבר בזמן המלחמה ההערכות האופטימיות על מספר הניצולים היהודיים במזרח אירופה (לפחות לפי שעה) שהצליחו לברוח למקומות מרוחקים ובטוחים יחסית בברה"מ. כך, למשל, הפריך כבר ב-1943 יוסף שכטמאן, את הערכותיו של דוד ברגלסון, שמביילורוסיה הצליחו להינצל מבין היהודים

כ-80%¹⁰, ואילו המשפטן ואיש הציבור הידוע ד"ר יעקב רבינסון פירסם באותה שנה אומדנה לפיה פונו על-ידי הממשלה הסובייטית כמיליון ושש מאות אלף יהודים ממזרח פולין ומן הטריטוריה הסובייטית הכבושה והועברו הרחק לפני רוסיה¹¹. הממוצע של האומדנות האחרות מאז ואילך, מהן מורכבות ביותר, מצביעות על מיליון ניצולים בקירוב.

נוסף לקושי הטכני להגיע לאומדן סביר במטודות ההערכה השונות, קיימות כאן גם בעיות מהותיות, כגון: האם יש לקחת בחשבון גם אותם היהודים שמצאו מקלט בברה"מ ביוזמתם הם, עם או בלי סיוע השלטונות הסובייטיים? האם יש לכלול במספר הכללי של הניצולים בברה"מ גם את 400,000 האסירים והגולים למיניהם (מספר שאף הוא שנוי במחלוקת) שגורשו, בעל כורחם לסיביר ולירכתי הצפון, ובחלקם נותרו בחיים?

עיקרי הממצאים של הוויכוחים בהיסטוריוגרפיה היהודית הנוגעים להצלת יהודים על-ידי ברה"מ הובאו כאן כדי להצביע על הקשיים העצומים בחקר הנושא ובעיקר כדי לחדד מספר בעיות מרכזיות בו. ניתן לומר שעד כה לא נתגלו גילויים מפתיעים, העשויים להבהיר את הבעיות השנויות במחלוקת והפרשיות הסתומות בנושא. עם זאת הלך וגדל במשך השנים הללו החומר ההיולי והמעובד (תוך כדי הכנת מחקרים, מונוגרפיות וגביית עדויות) על מה שקרה בעת המלחמה בתחומי הספר המערבי של ברה"מ, כולל האזורים המסופחים מאסתוניה ועד בסאראביה. כפי שיובהר להלן, התמונה המצטיירת מתוך בדיקת חומר זה בנוגע להצלת יהודים, אמורה על כן להיות מלאה וברורה יותר לפחות בקוויה הכלליים ובתחומים מסויימים. מתאפשרת גם הוצאת מסקנות אחדות העשויות לתרום להבנת הנושא בכללו. באופן כרונולוגי וענייני יובאו העובדות בעיקר בדרך סכמאטית ובמסגרת שתי תקופות: 1939—1941, 1941—1945.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה ותוך כדי חלוקת פולין בין גרמניה וברה"מ ואחריה, נסו על נפשם כ-350,000 יהודים (רובים גברים) מרחבי פולין המערבית, מאימת הטרור של חיל הכיבוש הנאצי, והתרכזו באזורים המזרחיים של המדינה שסופחה לברה"מ¹². במשך כחודש וחצי (עד סוף אוקטובר 1939) היה הגבול בין שטח הכיבוש הסובייטי והגרמני פתוח, והפליטים זרמו דרכו כמעט באין מפריע. אך גם לאחר מכן ידועים מקרים בהם איפשרו משמרות הגבול הסובייטיים ליהודים (אם כי לא תמיד בנקל) לעבור לתחום השליטה הסובייטי¹³. לעומת זאת ידועים גם מקרים רבים אחרים של סירוב מוחלט לאפשר מעבר הגבול. ידועים אף מקרים של הסגרה לצד הגרמני של הגבול¹⁴. עם כל אלה, אין להתעלם מן האפשרות שבמידה מסויימת באה ההקשחה הסובייטית גם על רקע של ניסיון הגרמנים להיפטר

מהמוני יהודים בשטחם על-ידי דחיקתם הכפויה לעבר תחום השליטה הסובייטי. דבר שלא פעם הביא לתקריות צבאיות ודיפלומאטיות¹⁶. חלק ניכר מן היהודים אשר מצאו מקלט בשטח הכיבוש הסובייטי, במיוחד אלה שמסיבות משפחתיות ואחרות הביעו משאלה לחזור למקומותיהם שתחת הכיבוש הנאצי¹⁶, וכן גם רבים מתושביה היהודיים של מזרח פולין שהוגדרו כבלתי מהימנים מבחינה פוליטית, נאסרו והוגלו במסגרת ההגליות ההמוניות של כלל האוכלוסיה ב-1940—1941, לאזורים המרוחקים של ברה"מ¹⁷. ביחד עם הגולים היהודיים משטחי הארצות הבאלטיות ושטחי רומניה שסופחו לברה"מ, ניתן לאמוד את המספר הכולל ב-400,000¹⁸.

על אף הצד הטראגי-אכזרי שבאקט זה ועל אף העובדה שעשרות אלפים מבין הגולים ניספו במחנות העבודה הסובייטיים ברעב, בקור, מחלות ותאונות — רבים מאוד מביניהם בכל זאת עתידים היו להיות בחיים: הן מבין יוצאי פולין שנחוגו בעיקבות הסכם שיקורסקי—סטאלין¹⁹ והן אלה ששוחררו שנים רבות לאחר מכן. עובדה הראויה לציון מיוחד היא שמאות אלפי יהודים ממזרח אירופה, ודווקא אלה שהוגדרו כיסוד עויין לברה"מ, ניצלו מהשואה הנאצית. אכן, זהו דבר פארא-דוכסלי²⁰. אך זו עובדה חשובה ומאלפת ביותר לגבי הנושא שלפנינו. בין השאר מרמות עובדה זאת גם על מה שאירע מאוחר יותר במהלך המלחמה ועל היחס המקרי לפעמים שבין המדיניות הסובייטית להלכה, ופעולות להצלת יהודים למעשה. למען שלמות התמונה יש לציין לפחות שלוש תופעות נוספות, שסייעו להצלה חלקית ועקיפה של יהודים בעיקר, והן: א. התרת כניסתם לארצות מזרח אירופה שסופחו לברה"מ של ילידי ארצות אלו, ששהו מכל מיני סיבות מחוץ לארצותיהם, כגון: מהגרים פוליטיים, לוחמי ספרד וסטודנטים שנתקעו בצרפת הכבושה וכו'²¹. ב. מתן היתר יציאה (במתיר של דולרים!) לפליטים יהודיים מפולין שנקלעו לליטא, בדרכם לארץ ישראל ולמקומות אחרים — דרך אודיסה, פרס, וולאדיבוסטוק²². ג. עידוד יציאתם (בעיקר מסיבות כלכליות) של תושבי ארצות המסופחות והפליטים שבתוכן, במסגרת התנדבותית או אחרת, לתוככי ברה"מ, לאיזור דונבאס שבאוקראינה ועוד. כך, למשל, הועבר בית החרושת "אלקטריט" מווילנא למינסק²³ ועוד.

בזמן הפלישה של הנאצים ביוני 1941 נמצא כבר, איפוא, בפנים ברה"מ מספר לא קטן של יהודים מהאזורים המסופחים מהסוגים שפורטו לעיל, וכן גם כאלה שנקלעו שם עקב ביקור פרטי או בתפקיד לרגל עיסוקים ושירותים שונים (אנשי צבא, פקידים, סטודנטים, מבריאים, אמנים וכו'). פתאומיות ההתקפה הגרמנית לאורך החזית מאסטוניה ועד בסאראביה, הדינאמיות והאינטנסיביות שלה, גרמו לא למפולת צבאית בלבד, אלא גם לאנדרלמוסיה איומה במימשל (בעיקר באזורים

המערביים) בכל הדרגים. על רקע זה ניתן להבין את התיאורים הרבים אודות המבוכה וחוסר האונים של השלטונות הסובייטיים, כשיד אחת של השלטון מרגיעה וגם מזהירה מפני בריחה, ואילו השנייה מדרבנת ומעודדת למלחמת מאסף ומותירה "אדמה חרוכה" בידי האויב המתקדם. הוא הדין לגבי המעבר בגבול: בעוד אשר בנקודה מסויימת נתקל זרם המוני הבורחים (רובם ככולם יהודים) בכידונים של זקיפי הגבול, שסירבו לאשר כניסתם ללא הוראות מתאימות, הרי שבנקודות גבול אחדות עברו מאות ואלפים ללא הפרעה. ידועים בעיקר מקרים של בלימה ומניעת הבריחה בארצות הבאלטיות, ואילו באוקראינה המערבית ובמיוחד בבסא-ראביה מעברי הדנייסטר היו פתוחים לרווחה ורבבות יהודים נמלטו דרכם מזרחה ולא בלי עידוד השלטונות.

אמנם, גם בתנאי התוהו ובוהו הללו הסתמנה עדיפות ראשונית באספקת תחבורה למשפחות הקצונה הצבאית ולמערכת הביטחון הפנימי, אנשי המנגנון הממשלתי והציבורי, פעילי המפלגה והקומסומול. לא בכדי הספיקו להימלט אפילו מליטא (מדינה שנכבשה תוך שלושה ימים) 2,553 חברי המפלגה הקומוניסטית, כלומר 55.2% מכל חברי מפלגה בארץ זאת²⁴. כיוון שהיהודים היו אז חלק ניכר מחברי המפלגה, הרי ניתן להניח שמשקלם בקרב המפונים מסוג זה היה גדול בהרבה מאחוזם באוכלוסיה, מה עוד שבמקרים רבים צורפו אליהם גם בני משפחותיהם. הוא הדין בקבוצות מועדפות אחרות. ואילו המוני "עמך" זרמו ברגל, באופניים, בעגלות, אולם גם ברכבות שהועמדו אם כי במספר מוגבל בקובנא, בריגא, בטאלין ובמקומות אחרים, חינם אין כסף, לרשות האוכלוסיה. אכן, טבעי הדבר שהיהודים מיצו בדרך כלל במידה רבה יותר את כל האפשרויות לפינוי מאשר שכבות אוכלוסיה אחרות.

רק חמישה ימים לאחר יום הפלישה קיבלו ממשלת ברה"מ ומרכז המפלגה הקומוניסטית החלטה בדבר "פינוי האוכלוסיה, אובייטקים תעשייתיים ובעלי ערך חומרי"²⁵. כמובן, יהודים החלו לנוס על נפשם מזרחה לפני קבלת החלטה זו. בהיסטוריוגרפיה הסובייטית מכונים כל הפליטים הללו "מפונים" (Evakuoro vaniye). הנכון הוא, שרבים מאוד ביניהם ברחו על דעת עצמם ובכוחות עצמם. אכן, כדי לא לחטוא לאמת חייבים לציין, כי גם אלה נסתייעו לא במעט ברכבי צבאי ואזרחי לאורך מאות קילומטרים, ולאחר שהגיעו לעומקה של ברה"מ — גם ברשת נקודות הסעד (Evako-Punkti) לאורך מסילות הברזל עד הרי אוראל²⁶, או לפחות ב"קיפיאטוק" (מים חמים בכל תחנת רכבת), ובעיקר בקולכוזים ששימשו להם כבסיס ראשוני או אפילו כמקום לשהייה לתקופת המלחמה. בדרך כלל קיים יחס ישיר בין מספר היהודים שניצלו בברה"מ לבין פרק הזמן מיום הפלישה

עד נסיגת הצבא האדום. כדוגמא בולטת עשויות לשמש ליטא, משם ברחו כ-6%—7% של האוכלוסיה היהודית בלבד²⁷, ואילו מאסטוניה, שנכבשה כחודש לאחר מכן, הספיקה לצאת בדרכים שונות לפחות כמחצית (50%) האוכלוסיה היהודית²⁸, ובבסאראביה — כרבע (25%)²⁹.

מכל מקום הספיקו לברוח הרבה מאוד יהודים מהאזורים הפנימיים יותר של רוסיה ואוקראינה, שהרי השתכללה בינתיים מכונת הפינוי מטעם השלטונות מחד-גיסא, ומאידך — גברה עירנותם והתפכחותם של היהודים הסובייטיים לראות הסכנה הנשקפת להם מצד הכובשים הנאציים.

קיים על כן יסוד סביר לאומדנות שמאוקראינה המרכזית והמזרחית נמלטו 70%—90% (או אף יותר) מכלל האוכלוסיה היהודית שבאזורים אלה, והוא הדין באיזור שבין סמולנסק למוסקבה³⁰.

ניתן לקבל כאומדן סביר, שבסך הכל פונו וברחו בדרכים שונות מהשטח הסובייטי הכבוש בין מיליון למיליון וחצי יהודים. נכון הוא כי חלק גדול מהם לא היה ניצל אילולא האמצעים והסיוע של השלטונות. עם זאת יש לציין שהמדיניות והאמצעים פעלו כמעט תמיד בדפוסים ובמערכות כוללניות, בלי העדפה של יהודים כיהודים, והקו המנחה היה בדרך כלל קידום האינטרס המדיני, הצבאי והמשקי הסובייטי.

כדוגמה מוחשית לכך נביא את היחס של הפיקוד הפארטיזאני הסובייטי לפליטי הטבח ולשרידי הגיטאות. אכן, מספר מיהודים אלה התקבל ליחידות פארטיזאניות, והיו גם מקרים שאף הציעו ליהודים מסויימים בגיטאות להצטרף אליהן. מחנות משפחתיים היו קיימים בחסות הפיקוד או לפחות היו נסבלים על-ידו. ידועים גם מקרים שיהודים ניצלו הודות לחציית החזית ולא בלי עזרת הפארטיזאנים. למרבה הצער היו אלה מקרים מעטים, ואלה מותנים במידה מסויימת באישיותו וביחסו של המפקד המקומי הבכיר. ברם, בדרך כלל הוכרעו עניינים גורליים אלה, שאלת חיים ומוות בשביל יהודים אלה, לפי שיקולים כלליים: מדיניים, איסטרטגיים וצבאיים³¹. על רקע זה מסתבר גם פירוק יחידות יהודיות, התנכלות למחנות משפחתיים והעמדת התנאי של קבלת יהודים עם נשק ביד, בו בזמן שבני לאומים אחרים נתקבלו גם ללא נשק. הדוגמאות רבות וידועות³². והוא הדין בשימוש ביהודים לאיוש דיוויזיות לאומיות בצבא האדום.

בהקשר זה ראוי להביא דוגמא המצביעה על סילוף האמת ביחס להצלת יהודים הנמלטים מן הגיטו ליער. לפני שלוש שנים בערך מסר זימאן * (Zimanas), מפקד

* ג. זימאן, מנהיג קומוניסטי ותיק בליטא, עמד ב-1940/41 בראש המיבצע לחיסול התרבות העברית שם. במלחמת העולם השנייה היה מראשי התנועה הפארטיזאנית הליטאית, הוצנח ליערות ליטא ופיקד על הפעילות הצבאית והפוליטית בדרום הארץ.

בכיר של התנועה הפארטיזאנית הסובייטית, הידוע בעמדתו הגוקשה בנוגע להצטרפות יהודים לשורות הפארטיזאנים ולשאר מסגרות לחימה יהודיות, לכתב ה"סובייט לייף"³³ את הדברים הבאים: "הצענו לאלקס ולגנו * את פינויים של כל היהודים מהגיטאות לרבות נשים, ילדים וזקנים, אך שניהם סירבו בהחלט. כתוצאה מכך אני רואה את הציונים כאשמים במותם של אלפים רבים מיהודי ליטא...".

אכן, אין זה המקום בו יש לנתח בפירוט את משמעות הסילוף הזדוני הזה³⁴. מספיק לציין שגם לפי הסטאגדארטים המקובלים על ההיסטוריוגרפיה הסובייטית בת זמננו — דברי נאצה אלה הם בבחינת יוצאי-דופן.

לאור מכלול הדברים שהובאו לעיל ניתן לסכם ולומר, שהודות לברה"מ ניצלו בכל מיני צורות שונות ומשונות (כולל דפורטאציות) רבבות יהודים מגורל אושוויץ, טרבליגקא ופונאר; דא עקא, במידה שמערכת ההצלה היתה תלויה בשלטונות הסובייטים, הרי היא הופעלה על-פי כל מיני שיקולים וגורמים, שהמרכיב ההומאני ומכל שכן הרצון למלט יהודים היו מעט מזעיר. גם בנושא ההצלה היה היחס מצד השלטונות הסובייטיים כלפי היהודים כלשאר חלקי האוכלוסיה, מבוסס בעיקר על חישובים של אינטרסים מדיניים, צבאיים ומשקיים.

* ד"ר אלקס — יו"ר האלטסטנראט היהודי בגיטו קובנא; גנו — ראש היודנראט בגיטו וילנא. כל אחד מהם היה קשור בצורה זו או אחרת בתקופות מסוימות של חייהם בפעילות ציונית.

הערות

- 1 דוד בערגעלסאן, אידן און די מלחמה מיט היטלערן, אגיו מעלוכע פארלאג "דער עמעס", מאסקווע 1941, עמ' 20.
- 2 *Salomon Itzhaki, "Jews in Soviet Russia", Congress Weekly, 30.10.1943, p. 12*
- 3 *Eugen M. Kulisher, Europe on the Move, War and Population Congress 1917-1947, New York 1948, p. 260*
- 4 משה קאגאנאוויטש, דער יידישער אנטויל אין דער פארטיזאנער באוועגונג פון סאוועט רוסלאנד, רומא 1948, עמ' 188.
- 5 משה כהנוביץ, מלחמת הפארטיזנים היהודים במזרח אירופה, תל-אביב 1954, עמ' 202; משה קאגאנאוויטש, די מלחמה פון יידישע פארטיזאנער אין מזרח אייראפע, בואנוס איירס 1956, עמ' 369—370. בראיון מוקלט שקיימתי עם מר קאגאנוביץ ב-1.4.1965, הוא סיפר, בין השאר, שעל קיום הפקודה המיוחסת לקאלינין נודע לו רק בעדות שמיעה מפי יהודים ורוסים וכן קרא אודותיה בספרי זכרונות של ראשי פארטיזאנים. ארכיון מדור לתיעוד בעל פה של המכון ליהדות זמננו 12/99, עמ' 8.

- Solomon Rabinovich*, Jews in U.S.S.R., Novosti Press Agency, Moscow 1965, pp. 13-14 6
- על התלקחות מחודשת של ויכוח זה, כעבור תקופה נוספת, ראה: מכתב למערכת של בנימין דוב — "זהירות באנאלוגיות הסטוריות" (הארץ, 23.12.1973), בו מצוין ש"בימים הראשונים של המלחמה ניתנה פקודה מהקרמלין לאפשר פינוי התושבים היהודים". במכתב תשובה בעיתון זה, בשם "הרוסים לא הצילו יהודים" מאת יוסף ליטבק נשללת מכל וכל אפשרות של קיום פקודה מעין זו.
- Solomon M. Schwarz*, The Jews in Soviet Union, Syracuse University Press, 1951, pp. 197-198 8
- Salo W. Baron*, The Russian Jew Under Tsars and Soviets, New York 1964, p. 297 9
- ש ל ו ם ג ו ל ד ל מ ן , ג ו ר ל ה י ה ד ו ת ב ב ר י ת ה מ ו ע צ ו ת , 1957—1917, ירושלים 1958, עמ' 53—55.
- Josef Schechtman*, Ten Years War Against the Jews, New York 1943, pp. 186-87 10
- והשווה: ד"ר פיליפ פרידמאן, "אומקום פון וויטעבסקער יידן", וויטעבסקער טעבסקאמאל, ניו יורק 1956, עמ' 611—613.
- Jacob Robinson*, "Uprooted Jews in the Immediate Postwar World", *International Conciliation*, No. 389, April 1943, p. 292 11
- כבר כשלושה חודשים לאחר מכן השמיע ציטוטים ממאמר זה, נשיא הוועד היהודי האמריקאי במסיבה פומבית בניו יורק לכבוד איציק פפר ושלמה מיכאלס, שבאו מטעם הוועד היהודי האנטי־פשיסטי במוסקבה. ראה: מארגן פרייהייט, 7.7.1943.
- על אומדנות שונות של מספר הפליטים היהודים הנעות בין 300,000 ל־400,000, ראה: דבר 27.10.1939. 12
- Peter Meyer (et alia)*, The Jews in Soviet Satellites, Syracuse University Press 1953, p. 330
- Stanislaw Kot*, Conversations with the Kremlin and Dispatches from Russia., New York 1963, p. XII
- Filip Friedman*, *Zaglada Żydów Polskich w okresie okupacji niemieckiej 1939-1954*, Munich 1947, pp. 5-6
- Gerald Reitlinger*, The Final Solution, London 1953, p. 50 (להלן: רייטלינגר) 13
- תיאור סיועם של שלטונות משמר הגבול הסובייטי בהעברת פליטה יהודית ב־25.12.1939, ראה: מ. פומרנץ, "קובל ערב הכיבוש הגרמני", ילקוט מורשת, י"ז (1974), עמ' 74—76.
- על מקרה של הסגרה, ראה: צבי פחטר, עדויות א', היועץ המשפטי לממשלה נגד אדולף אייכמאן, ירושלים, תשכ"ג, עמ' 153. 14
- התיחסות למתיחות שהשתררה בין שני הצדדים, בקשר לדחיקת יהודים לעבר הגבול הסובייטי, ראה בשני תזכירים מן ה־5.12.1939, מאת מזכיר משרד החוץ הגרמני *R. J. Sontag and J. S. Beddie* (ed.), *Nazi-Soviet Relations 1939-1941; Documents from Archives of the German Foreign Office*, Washington D.C. 1948, No. 949-950, pp. 128-129 15
- בעוד שכל תושבי מזרח פולין זכו ללא קשיים לפי צו מה־29.11.39, באזרחות סובייטית, הועמדו הפליטים ממערב פולין שנקלעו לשם, בדילמה קשה: א. לקבל אזרחות סובייטית כנ"ל; ב. לחזור למקומות מגורים בשטח הכיבוש הגרמני. 16
- בעוד שחלק גיכר מבין הפליטים שלא קיבלו אזרחות סובייטית (ראה פסקה ב' של 17

ההערה הקודמת), גורשו למקומות מרוחקים בקצווי ברית המועצות, לאחר מצודים המוניים ומאסרים אינדיבידואליים, שבוצעו כבר באביב וקיץ 1940, הרי מרבית ההגליות והגירושים של האוכלוסיה המקומית בכל האזורים שסופחו לברה"מ מאסטוניה ועד בסאראביה, נערכו בשבוע האחרון לפני הפלישה הגרמנית, דהיינו בליל ה-13 ל-14 ביוני 1941, בניצוחו של סגן הקומיסאר העממי לענייני פנים, איוואן סארוב. פרטים מתידרוכו והנחיותיו המיבצעיות שנכללו בתוכן הטלפוגראמה הסודית שנשלחה לדרג הביצועי, שעות אחדות לפני תחילת המיבצע, ראה :

Warren B. Walsh, Readings in Russian History, Syracuse University Press
1959, p. 634-638

18 בדו"ח המוסדות העליונים של היישוב העברי בא"י ב-1942, נאמד מספר הפליטים היהודים מפולין, בברה"מ ב-350,000—500,000; אליהו דובקין, העליה וההצלה בשנות השואה, ירושלים, תש"ו, עמ' 28. בהרצאה שהושמעה בישיבה של הוועד הפועל הציוני המצומצם ב-18 בינואר 1943, נאמד מספר הפליטים היהודים הפולנים הנמצאים בברה"מ ב-400,000; שם, עמ' 42. בכינוס הציוני הרביעי שנערך ב-29 בדצמבר 1944 נאמר: "ברוסיה עוד נמצאים 250,000—200,000 יהודים פליטי פולין"; שם, עמ' 82. לפי דו"ח השגרירות הפולנית בברה"מ בעת מלחמת העולם השנייה, היו היהודים 30% מתוך מיליון האסירים הגולים והמגורשים בפולין המזרחית, דהיינו כ-333,000. מספר זה אמור לכלול הן את הפליטים (ראה הערה 16) והן את המקומיים (ראה הערה 17). *Report on the Relief Accorded to Polish Citizens by the Polish Embassy in the U.S.S.R., Final Report to the Polish Embassy in the U.S.S.R. Compiled in Teheran in August 1943.* פולני אחר נאמד מספר המגורשים לסוגיהם השונים עד 1.5 מיליון וביניהם כ-30% יהודים. ראה ארכיון מיקולאיצ'יק: *Sprawozdanie o deportacjach z ziem wschodnich Rzeczypospolitej, Ambasady RP w Kujbyszewie dla MSW w Londynie, lipiec 1942* Roman Buczek, *Działaność Opiekunów MSW w Londynie, lipiec 1942* kuńcza Ambasady R.P. w ZSSR w Latach 1941-1943, *Zeszyty Historyczne*, No. 29, Paryż, 1974, pp. 49-50 או ברחו לברה"מ ראה: Malcolm J. Proudfoot, *European Refugees 1939-1952*, London, 1957, p. 40 כ-25,000 יהודים הוגלו מהשטחים המסופחים של רומניה והארצות הבאלטיות (בסרביה — כ-8,000; צפון בוקובינה — כ-3,000; ליטא — כ-7,000; לטביה — כ-6,000; אסטוניה — כ-500).

19 צו החנינה פורסם על ידי נשיאות הסובייט העליון ב-12.8.1941, והוחל למעשה על כל יוצאי פולין לרבות אלה שקיבלו אוטומטית את האזרחות הסובייטית, לפי הצו מן ה-29.11.39 (ראה הערה 16), וכן גם חלק מיהודי וילנא שהפכה בינתיים לברית ליטא הסובייטית.

20 אכן לא תמיד קיימת אבחנה ברורה, אפילו בהיסטוריוגרפיה היהודית בין המגורשים לבין המפונים לברה"מ. כך למשל נכללים ברשימה א' של פליטי בסאראביה הנמצאים ברוסיה (איגרת בועד לעזרת יהודי בסאראביה) תל-אביב תשל"ג, עמ' 5—7, גם מגורשים וגולים ובני משפחותיהם. לא בכדי יחסו גם פירסומים יהודיים בארה"ב, הכללה לגבי מגורשים יהודים. כך למשל נימנים בין אלה ש"יצאו בזמן" לברה"מ מלאטביה הסובייטית — ר' מרדכי דובין והרב נורוק, שלמעשה הועברו לברה"מ כאסירים פוליטיים). אמעריקאנער 26.6.42, עמ' 2. בפירסום אחר נאמר: "כמה אלפי יהודים שפוננו על ידי השלטונות הסובייטיים לפני הפלישה הגרמנית יושבו בחוות במונגוליה הסובייטית ובמזרח סיביריה", "מארגן ז'ורנאל 16.9.41. ובידיעה ממקורות הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי בברה"מ שהתפרסמה בעיתון

- ארצישראלי, מדובר על יהודים מליטא שהוצאו בידי השלטונות הסובייטיים לפני נסיגת הצבא האדום, והועברו לרוסיה האסייתית, ה צ ו פ ה 2.4.43, עמ' 1.
- 21 על קבוצת מהגרים פוליטיים יהודים שהורשו לחזור ללאטביה הסובייטית, ראה: "צוריקגעקערט זיך נייע גרופע פאליטישע עמיגראנטן" ק א מ ף (ריגא), 2.7.40.
- 22 כך למשל יצאו מליטא הסובייטית: 1,200 איש דרך טורקיה ואודיסה; 2,200 — דרך סיביר ליפן: 350 — דרך ולאדיבוסטוק לשאנחאי. על הסכמת השלטונות בברה"מ לאפשר לפליטים מווילנה (תלמידי ישיבה) לצאת לארץ ישראל דרך אודיסה, ראה תוכן המיברק ששלח ציר ברה"מ מלונדון — מאיסקי, לרב הראשי בארץ ישראל, הרב הרצוג ב-28.4.40. ה צ ו פ ה , 2.8.1940.
- 23 ביח"ר "אלקטריט", למקלטי רדיו שבווילנה הועבר על ידי הסובייטים למינסק, יחד עם כ-400 מעובדיו (בעיקר יהודים) בתקופת שלטונם הקצר בווילנה בספטמבר—אוקטובר 1939. בנוסף להם עברו בעידוד השלטונות הסובייטיים, במשך השבועות הספורים הללו וקצת לאחר מכן, צעירים יהודיים רבים מאוד (מקומיים ופליטים) לביילורוסיה המערבית, מסיבות אידיאולוגיות וכלכליות. אותו זמן נאמד כלל מספר היוצאים לרוסיה, לפחות בכ-3,000. י . ז ש א פ ע ר , "ווילנער אקטואליטעטן" ז י א י ד י ש ע ש ט י מ ע , 13.11.39, ע' 6.
- 24 *K. Varašiūskas, Karo Sūkuriuose, Vilnius 1970, p. 40* (להלן: וואראשינסקאס)
- 25 *Istoriya Vtoroy Otechesvennoy Voyni Sovjetskovo Soguza 1941-1945, Vol II, Moskow 1962, p. 143* (להלן: הסטוריה). הוראת הפינוי התייחסה לגבי 8 רפובליקות סובייטיות (האוקראינית, הביילורוסית, המולדאבית, הליטאית, הלאטבית, האסטונית, הקרלו-פינית ומספר אזורים של הרפובליקה הפדרטיבית-הרוסית). הביצוע הוטל על ועדה ארצית שכללה את: נ. מ. שווארניק (יו"ר), א. א. מיקויאן וא. נ. קוסיגין.
- 26 בסוף אוגוסט 1941 פעלו כבר ליד תחנות רכבת וצמתים ניכרים של מסילת ברזל — 128 נקודות פינוי ו-100 נקודות הזנה (סעד), ה ס ט ו ר י ה , עמ' 547.
- 27 מאחר ובליטא היו ערב הפלישה הנאצית כ-250,000 יהודים, הרי מספר הנמלטים לברה"מ היה כ-15,000. סבירות אומדנה זו מתאשרת בעקיפין גם על ידי מימצאי מיפקד של פליטים אזרחיים מליטא, בברה"מ מה-25.5.43. לפיהם היוו היהודים כ-65% מתוך כלל פליטים אלה. ו ו א ר א ש י נ ס ק א ס , עמ' 38. לפי מקור זה היו בברה"מ הרבה יותר מ-20,000 פליטי ליטא. ש ם , עמ' 39, הערה 28א.
- 28 ערב המלחמה מגתה יהדות אסטוניה כ-4,500 איש. על כך שכ-3,000 מיהודי אסטוניה (כ-66%) הצליחו לברוח לברה"מ בטרם נכבשה על ידי הנאצים, ראה: י . ג א ר , "באלטישע לענדער", א ל ג ע מ י י נ ע ע נ צ י ק ל א פ ד י ע , כרך 1, ניו יורק 1964, עמ' 398. מקור יהודי אחר נוקב אפילו ב-4,000: *Ella Amitan-Wilenski, "Esthonian Jewry — A Historical Summary", The Jews in Latvia, Tel Aviv 1971, p. 347* בדו"ח משטר הביטחון הנאצי באוסטלאנד מ-12.10.42, נאמר שכמעט מחצית מתוך 4,500 היהודים שגרו באסטוניה, עזבו עם תחילת המלחמה את הארץ "הודות לשיתוף פעולה עם המוסדות הסובייטיים". עם זאת, מצויין בדו"ח זה ש"בעת הכיבוש אמורים היו להיות באסטוניה כ-1,000 בלבד. א ר כ י ו ן י ד ו ש ם , 9—765, מה-*Ereignismel-* *dungen U.d.S.S.R. E III, 12.10.1941* והשווה גם: תעודה PS-2773 ממשפטי נירנברג.
- 29 ערב הכיבוש הנאצי היו בבסאראביה מעל ל-300,000 יהודים. אחת האומדנות על 100,000 יהודי בסאראביה שהצליחו לברוח לפני הכיבוש הנאצי, מסתייעת בעקיפין בנתונים של הצבא הרומני: *G. Reitlinger, Die Endlösung, Berlin 1956, pp. 457; 467* מקור נוסף נוקב במספר 30,000 של היהודים שברחו מקישינוב בלבד.

ברית המועצות והצלת היהודים

- יצחק קורן, יהודי קשינוב, תל־אביב תש"י, עמ' 227—228. מקורות של יוצאי בסאראביה בישראל, אמדו בעת מלחה"ע השנייה את מספר פליטי בסאראביה בברה"מ בכ־70—80 אלף. לפי מקור זה נותרו בבסאראביה תחת שלטון הכיבוש, למעלה מ־200,000 יהודים. איגרת (כג"ל הערה 19) עמ' 2. ראוי לציין כי רבים מאוד מבין הבורחים הללו נלכדו בידי הצבא הגרמני והרומני מן העבר השני של הדנייסטר, וגורלם נחרץ כשאר היהודים המקומיים באוקראינה.
- 30 עובדות אלו נכללו בדו"חות של ה־Einsatzgruppen — יחידות מחץ נאציות שתפקידן היה להשמיד באופן שיטתי את יהודי ברה"מ. מן ה־12 בספטמבר ומן ה־15 באוקטובר 1941. כן מצויינת שם העובדה שבעיר דניפרופטרובסק (לשעבר ייקאטרינסלאב) נותרו בעת הכיבוש רק 30,000 יהודים מתוך 100,000 שהיו שם קודם לכן. במליטופול כ־2,000 מתוך 11,000, בצ'רניגוב — 309 מתוך כ־10,000 וכו'. לפי *Raul Hilberg*, *The Destruction of the European Jews*, Chicago 1967, p. 192
- 31 כך למשל נכללה בפקודת היום שלרגל יובל מהפיכת אוקטובר ב־7.11.43, פיסקה מיוחדת המיועדת לפארטיוזאנים ובה נדרשו: "להציל אזרחים סובייטיים מרצח וממשלוח לעבוד בגרמניה".
- Soviet War Documents, Washington D.C., December 1943, p. 73
- 32 דוגמאות בנושא זה, לגבי יהודי ליטא הסובייטית, ראה: דב לוין "הגורם הלאומי בלחימה של יהודי ליטא נגד הנאצים במלחמת העולם השנייה", *בחינות* 2—3 (1973), עמ' 86—91.
- 33 *Konstantin Telyatnikov*, "Mingle With the People", *Soviet Life* 8 (179), August 1971, p. 63
- 34 ניתוח והפרכת דבריו אלה של זימאן ראה: דב לוין "עלילות ועובדות" ידיעות יד ושם, 4 (תשל"ג), עמ' 24—25.

דיון

חיים הלל בן ששון

שאלתי מופנית אל פרופ' פיינגולד. אבקשך לעמוד על עניין השתתפות בריה"מ בוועידת אויאן.

לוסיין שטיינברג

בנוגע לעניין הפצצת אושוויץ, ברצוני להעיר, מבלי שארצה כמובן להצדיק את הסרוב להפציץ את המחנה, כי היו קיימים גורמים אחרים ונוספים. קודם כל אין לשכוח כי חילופי הדברים בעניין זה התנהלו בעיצומו של הקרב על שחרור צרפת, הפלישה לנורמנדיה וקידום הקרבות בצרפת — תקופה שבה חיל האוויר היה עמוס מאד, ועד כמה שידוע לי הועלתה אמנם טענה כזאת.

נוסף לכך בסביבות אושוויץ היה ריכוז גדול של עובדי כפיה צרפתיים וכן של שבוי מלחמה בריטיים. היה קשה לאתר את המקום וקיים היה סיכון של פגיעה באנשים שהם קרבנותיו של הנאציזם, אם כי אני מדגיש שלא נעשו המאמצים המתחייבים כדי להוציא את התכנית לפועל.

עם זאת, ידוע לי שהיו כמה הפצצות בסביבות אושוויץ ויש לברר אם קיים קשר בין ההפצצות הללו וההשתדלויות של המוסדות והארגונים עליהן שמענו בהרצאות כאן.

יוסף ליטבק

המרצה, ד"ר דב לוי, ציין כאן כי בשנת 1939 היו מקרים בהם הצד הסובייטי איפשר כניסת יהודים דרך הגבול ממערב, והיה זמן של הקשחה וסרוב מוחלט לתת מעבר. כמו כן היו מקרים של הסגרת יהודים חזרה לצד הגרמני.

מהלך האירועים מבחינה כרונולוגית היה כדלהלן: עם כניסת הצבא הסובייטי לפולין, ב-17 בספטמבר 1939, פסקו למעשה הקרבות נגד הגרמנים, להוציא מוקדי התנגדות בודדים. הגבול בין שני אזורי הכיבוש, הגרמני והסובייטי, נקבע סופית בהסכם עליו חתמו נציגי שתי המעצמות ב-28 בספטמבר במוסקבה. הגבול עוצב וסומן רק בסוף אוקטובר, ועד תאריך זה גשאר פתוח לזרימה חופשית של פליטים ושבים הביתה, שמספרם הגיע למאות אלפים ואולי מיליונים. דרך הגבול הסובייטי הפתוח נעו המוני פליטים יהודים ולא־יהודים.

גם לאחר שנסגר הגבול נמשכה זרימתם של פליטים בשני כיוונים. היה זה המשך הבריחה הדו־כיוונית מטעמים פוליטיים וגם על רקע מסחרי־ספסרי. מאוחר יותר המשיכו לעבור את הגבול הסובייטי רק יהודים בלחץ הרדיפות של הגרמנים, ורק אז הועמדו השלטונות הסובייטיים בפני בעיה של מתן מקלט ליהודים בשל יהדותם. עמדת הסובייטים היתה חד־משמעית — סרוב מוחלט. משמרות מנעו בכוח מעבר